

15. Asır Türkiye İktisadî ve İctimaî Tarihi Kaynakları

H. Inalcık

Tereke defterleri, iktisadî içtimaî tarihimiz bakımından birinci derecede mühim kaynaklardır. Bu yazımızda bunların mahiyetini tanıtmaya ve iktisadî ve içtimaî tarih tedkikleri için ehemmiyetini göstermeğe çalışacağız.

Tereke defterlerinden malûm olan en eskileri, bugün *Bursa Müzesi*'nde bulunmaktadır. Tesbit edebildiklerimiz şunlardır :

No. A 1/1 : evâhir-i Cumâdelâhire 867 - evâhir-i Rebî'elâhir 873.

No. A 2/2 : evâsıt-ı Muharrem 872 - Evâil-i Rebî'evvel 873 (bu defter hâlen başka defterlerle bir arada ciltlenmiş bulunmaktadır. Varak 119-126 daki parça, 895-896 tarihli bir tereke defterine aittir).

No. 6/6 : Şevvâl 892 - Muharrem 894.

No. 10/9 : Rebî 'ülâhir 897 - Muharrem 898.

No. 12/13 : Şa'bân 902 - Ramazan 904.

No. A 13/14 : Rebî'ülâhir - Muharrem 908 (No. A 165 in bir parçası).

No. A 165 : Rebî'ülevvel 907 - Cumâdelûlâ 909.

Başu ve sonu kopuk ve bazan parçaları sonradan yapılmış muhtelif ciltler arasında dağınık bulunan bu defterlerin, kronolojik bir bütün teşkil etmekten uzak bulunduğunu kaydetmeliyiz. Hususiyle H. 898 - 902 ve 904 - 907 yılları mühim boşluklar teşkil eder. H. 867 - 873, 892 - 894 ve 902 - 904 yılları oldukça tamdır. İlerki araştırmalarda bu devre ait yeni tereke defterleri parçalarının zuhûru daima mümkündür [1].

[1] Bundan evvel *Belleten*'de (sayı 44, s. 693-708) H. 883-886 yıllarına ait bir *kadı sicil defteri*'ni tanıtmıştık. Sonraki araştırmalarımız esnasında A. 199/808 no. lu defter içinde H. 860, 876, 877 880 yıllarına ait aynı mahiyette *kadı sicil defter* parçaları bulunduğunu tesbit ettik.

Tereke defterlerinin mâhiyeti :

Tereke defteri, başka tâbirle *metrûkât defteri*, ölen müslümanların [2] bıraktıkları malları tesbit ile bu malların şeriat esaslarına göre taksimini gösteren kadı defteridir. Şer'an kadı tarafından terekenin taksim edilmesi, ancak alâkadarların isteğiyle mümkündür [2 a]. Kadı zorla terekeyi yazıp resim alamaz. Ancak mirascı sagîr ma'sûm, yani rüşd çağına erişmemiş bir çocuk ise, yetimin hakkını korumak üzere kadı kendiliğinden müdahalede bulunabilir [3]. Kadı mirası şerî kaidelere göre taksim eder, şerî tâbiriyle, «kısmet» eder; verese arasında herkesin hissesini tayin ve tescil eder ve bunun için bir ücret, *resm-i kısmet* alır. Bütün bu esaslar, Osmanlı sultanlarının hususî hükümleriyle birer kanun maddesi olarak ayrıca Sultânî kanunnâmelere de geçmiştir [4].

Yukarıdaki izâhattan anlaşılır ki, elimizdeki tereke defterleri ancak mirascıları tarafından *taksim talebinde bulunulan terekeleri* ihtiva eder. Sâniyen, şerî miras hükümleri yalnız *mülk* üzerinde tatbik olunabilir. Osmanlı devletinde zirâat olunan arazi umumî olarak rakabesi devlete ait mirî arazi sayılmakla, bunların intikali ancak kendine mahsus *örfî esaslara göre* sahib-i arzın nezareti altında yapılmakta, mülkler üzerinde câri şerî esaslar bunlara tatbik olunmamaktadır [5]. Bahis konusu tereke defterlerinde, *yalnız mülk toprakların* kadı tarafından şerî esaslara göre miras taksimine idhal edildiğini görüyoruz. Üçüncü olarak, *askerî sınıfa mensup olanlar* kadıların tereke defterlerine girmezler. Bunların terekeleri, ancak kadıaskerler adına onların *kassâm-ları* tarafından taksim olunur ve *resm-i kısmet* kadıaskerler için alınır. Ancak *resm-i kısmeti* yüz akçadan aşağı çıkan yaya ve müsellemeler bu kaideden istisna edilmişler, resimleri kadılara bırakılmıştır. H. 884 Receb (1479 Eylül - Ekim) tarihli bir kanuna gö-

[2] Bazı harâcğüzâr Yahudi ve Ermenilerin de Bursa tereke defterlerinde metrûkâtı kayıt ve tesbit olunmuştur. Bunlardan kısmet resmi alınmış, fakat vereseye taksim işine karışılmamıştır. Kefere terekesi için bak. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 69.

[2 a] Molla Hüsrev, *Al-Dürer*, c. II, Bulak 1258, s. 308; İbrahim al-Halebî *Multekâ al-abhur*, kitab *al-kısmet*, M. *Mevkufâti* terc. II, İstanbul 1276, s. 207.

[3] Aynı eser.

[4] Karşıla. *Millî Tettebbular Mec.* III, s. 541.

[5] Mirî topraklar hukuku için bak. Ö. L. Barkan, *Türk toprak hukuku tarihinde tanzimat...*, Tanzimat I, İstanbul 1940, s. 321 vd.

re [6], «*resm-i kismet binde yirmi akça altına ve ehl-i berât olan kimesneler kendü ve cemâ'atı rüsûmu askerîdir ve tekâ'üt eden sipâhîler cemâ'atile askerîdir ve yaya ve müsellim rüsûm-i kismet eğer yüzden aşağı ola, kudâtındır, ma'adâsı askerîdir*». Fakat sonradan bu istisna da kaldırılmış ve bütün askerîlerin *resm-i kismet*i, ne kadar çıkarsa çıksın,, kadıaskerlere tahsis olunmuştur [7]. İstanbul'da *askerîye* mensup yetimlerin miraslarını taksim için bezzâzistan'da kadıasker tarafından bir *kassâm* hazır bulunurdu [8]. *Askerî* sıfatını taşıyanlar, *resm-i kismetle* münasebettar olarak Süleyman kanunnâmesinde gösterilmiş ve sayılmıştır [9]. Nihayet kadılar zorla mirasın taksimine müdahale ettikleri ve resmi yükseltmek için malların fiyatını yüksek göstermeğe temayül ettikleri gibi, mirascılar da *resm-i kismet*i az ödemek maksadiyle mal gizlerler. Kullandığımız tereke defterlerinde sonradan meydana çıkan mallar sebebiyle

[6] H. İnalçık, *Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları*, Belleten, sayı 44 (1947), s. 700, no. 10.

[7] S. Süleyman kanunnâmesinde (TEOM neşri, s. 40) *resm-i kismet* «yüzden aşağı vilâyet kadılarındandır». Fakat 17. asra ait bir kanunda (Ankara D.T.C. Fakültesi kütüphanesi, İsmail Sâip yazmaları, no. 5120, s. 149 a) bu istisna kalkmış bulunuyor.

[8] *Münşeât*, British Museum, Or. 9503, v. 67.

[9] TOEM neşri, s. 39-42. 17. asra ait bir kanunnâmede (bak. not 7) şu kayıt da mühimdir: «Kadıaskerlere âid ve râci' olan *resm-i kismet* ve nikâh ve 'itak-nâme ve vakfiyye ve esnâ-i kismette vaki' olan hüce ve sicillât mev-lânâ-i müşârünileyhin *kassâmı* hazır ve mevcud iken kudât tarafından dahl olunmak câiz değildir. İmdi berât-ı şerifimle hitâbet ve imâmet ve kitâbet ve cibâyet ve meşihat ve nezâret ve cüz' ve tesbih-hân ve vakf ve mezra'a ve tekiye vesâir bunların emsâli cihât tasarruf edenlerin cümlesi, vazifeleri bir akça ve eğer nîm akçadır, cemî'an askerîdir. Yaya ve müsellim ve yürük ve tatar ve canbâz ve voynuk askerîdir. Lâkin sâbıkda *resm-i kismet*leri yüz akçadan aşağı olsa vilâyet kadılarınınındır, imdi elhâletü hâzihi bu zıkr olunan dahi müşârünileyhe tayin ve tahsis olunmuştur ve evlâd-ı askerî ve sâdât külliyyen askerîdir ve mu'tak ve mu'taka ve kâtib ve kâtibe ve müdebber ve müdebbereleri ve bunların evlâdları askerîdir ve askerinin zevceâtı dahi askerîdir, mādâmki zevci fevt olub sonra re'âyâ tâifesine nikâhlanmış olmaya; ve berât-i şerifimle doğancı ve yuvacı ve derbendci ve köprücü ve çeltikçi ve tuzcu ve kadı ve nâib ve şehir-kethüdâları ve dahi ortakçı ve tekâlif-i örfiyyeden mu'âf olanlar dahi askerîdir ve mansıb tasarruf etmeyen mülâzımın külliyyen askerîdir...». Tebaanın *askerî* ve *reâyâ* olarak tefriki, Osmanlı devletinin bünyesini karakterlendiren ana prensiplerden biri olup (bak. benim, *Ottoman methods of conquest*, Studia Islamica II, 1954, s. 103-129) askerinin terekesi üzerinde merkezî hükûmetin doğrudan doğruya nezaretini tesis eden bu madde dikkate değer.

yekûnlarda sık sık düzeltmeler yapıldığı ve kayıtların intizamsız bir hal aldığı görülmektedir (Böylece bir tereke altında kadı veya adamı, sonradan tekrar tekrar mal zuhur ettiği için bu hale geldi, meâlinde bir i'tizar cümlesi ilâve etmek lüzumunu hissetmiştir). Bu suretle, bir çok mirasların tereke defterlerine alınmadığı doğru olduğu gibi, alınanların da her zaman bütün terekeyi ihtiva ettiğinden emin olamayız.

Şeriat ahkâmı terekenin tesbit ve taksimi şeklini teferruatı ile tayin etmiştir. [10] Tatbikatta evvelâ ölenin mülkiyetinde bulunan herşey, şahsî eşyası, emlâki ve akârı, alacakları kıymetleriyle kaydolunur. Terekenin yekûnundan sırasıyla gömme masrafları, sonra borçları ve vasiyyet ettiği meblâğ ve kadı resmi (*resm-i kısmet*) çıkarılır ve kalanı vârisler arasında taksim olunur. Elimizdeki tereke defterlerinde bu şerî esaslara göre hareket edilmiş olup terekeler başlıca üç kısım halinde zaptedilmiştir (foto ve misallere bakınız).

1. Terekeyi bırakan ölünün hüviyetini ve veresmesini tesbit eden birinci kısım. Burada kayıt tarihi de açık bir şekilde yazılmıştır.

2. Bu kısımda, câriye ve gulâmlar da dahil olarak ölene ait bütün mallar akça hesabıyla kıymetlendirilerek tesbit olunmuştur. Eşyanın tesbitinde de bir sıra gözetildiği anlaşılmaktadır. Ev eşyası, dükkân veya kârhanedeki (atölye) malzeme ve âletler, câriye ve gulâmlar, emlâk ve akâr, alacaklar ayrı ayrı yazılmaktadır. Ekseriya müstamel olan eşyanın, tahminî kıymetleriyle kaydedildiği gözden uzak tutulmamalıdır. Bazan eşyanın satışından sonra fazlalık olursa bu, yekûnlara ilâve edilir. Câriye ve gulâmların hususî durumları, yani *mükâteb* veya *müdebber* iseler, şartları ayrı ayrı kaydolunur. İkinci kısmın sonunda umumî yekûn yapılır.

3. Üçüncü kısım, yekûnda tesbit olunan terekenin bütünü üzerinden yapılan taksime aittir. Evvelâ kefenleme ve gömme masrafları, sonra borçları ve vasiyyetleri yekûndan çıkmakta, nihayet kalan meblâğ üzerinden kadıya ait *kısmet resmi* alınmaktadır. Yukarıda zikredilen H. 884 (1479) tarihli kanunla 1487 ye ait bir Hüdavendigâr kanununda *resm-i kısmet* binde yirmi olup, H. 867 (1462) tarihli tereke defterindeki kayıtlar da aynı nisbeti vermek-

[10] Bak. *Dürer*, II, 306-341; *Mevkufatî*, II, s. 328 vd.

tedir [11]. Bunu müteakib şeriat kaidelerine göre, kalan meblâğın verese arasında taksimini gösteren hisseler, her şahıs için ayrı ayrı kayd ve tesbit olunmaktadır [12].

*
**

I. İctimaî tarihe ait müşahadeler :

Burada, H. 872 - 873 tarihli tereke defteriyle H. 892 - 893 tarihli tereke defterindeki malzemeyi inceliyeceğiz. Birincisi 872 Muharrem ortalarından 873 Rebî'ülevvel başlarına kadar on dört ayda kadının tereke defterine geçmiş 319 ölünün, ikincisi H. 892 Şevvâl sonlarından H. 893 Zilhicce nihayetlerine kadar yine on dört ay içinde 402 ölünün miraslarını ihtiva etmektedir. Bunları muayyen *servet guruplarına* ayırarak aşağıdaki mukayeseli tabloları meydana getirdik (İran veya Arabistan'dan gelmiş yabancılarla Anadolu'nun başka yerlerinden muvakkat bir zaman için geldikleri anlaşılınların terekeleri bu hesaba dahil edilmemiş, ancak Bursa şehri ahalisi nazarı itibara alınmıştır. H. 892 - 893 tarihli tereke defterindeki 402 ölüden terekeleri 10 bini aşanların ve bazı dikkate değer şahısların bir listesi I. no. lu Ek'de görülebilir.)

A) H. 872 - 873 tarihli defterdeki terekeler.

<i>Servet gurupları</i> (Akça olarak)	<i>Kaç kişi</i>	<i>yüzde nisbet</i>	
1000 den aşağı	79	25.7	} Onbinden aşağı
1000 - 5000	124	40	
5000 - 10000	57	18.4	
10000 - 50000	49	12.6	} Onbinden yukarı
50000 - 100000	6	2	
100000 den yukarı	4	1.3	} 15.9
Yekûn	319	100	

[11] Bak. Yukarıda s. 53 Fatih Kanunnâmesinde (TOEM neşri s. 29) «kismet-i emvâlden binde yirmi akça». Hüdâvendigâr kanunu (Ö.L. Barkan, XV ve XVI ncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları, İstanbul 1943, s. 4, madde 24) : «Resm-i kismet-i mevâris dahi binde yirmi akça alınmak üzere mukarrer kılındı». XVII. asra ait bir kanunnâmeye göre (M.T.M. III, s. 541) : «Müteveffânın deyni ifrâz olunduktan sonra resm-i kismet binde on beş alınır, kadimden bu minvâl üzre ahkâm-ı şerife verilmiştir».

[12] Vârisi gâib metrûkât için bak. Kanunnâme-i Sultânî ber müceb-i 'örf-i Osmânî, R. Anhegger - H. İnalçık neşri, (T.T.K. yayımlarından Ankara 1956), vesika 51, ve, H. İnalçık, Fatih Sultan Mehmed'in fermanları, Belleten 44, s. 699, vesika 8.

B) H. 892 - 893 tarihli defterdeki terekeler.

<i>Servet grupları (Akça olarak)</i>	<i>Kaç kişi</i>	<i> yüzde nisbet</i>	
10000 den aşağı	359	88.8	} Onbinden yukarı 11.2
10000 - 30000	27	7	
30000 - 50000	5	1.2	
50000 den fazla	11	3	
Yekûn	402	100	

Muayyen bir zaman içinde ölenlerin hepsinin tereke defterlerine dahil olmadığı, dahil olanların da bazan mal kaçırdıkları gözönüne alınır, bu tablolardan ancak çok umumî bir şekilde netice çıkarmak mümkün olduğu kendiliğinden anlaşılır. Öbür taraftan daha çok yıllara şâmil bu nevi tabloların, vardığımız neticeleri kontrol bakımından gerekli olduğunu işaret etmeliyiz.

İlk göze çarpan nokta, 10 binden yukarı servet bırakmış olanlarla ondan aşağı olanlar arasındaki nisbetin her iki tabloda birbirine yakın olmasıdır. 10 binden yukarı olanları [13] hali vakti yerinde halk olarak telâkki edebiliriz. Binden aşağı olanları da fakir sınıf sayarsak, sınıfların kabataslak servete göre tasnifini gösteren şöyle bir tablo yapabiliriz :

H. 872 - 873 tarihli tereke defterine göre :

Varlıklı sınıf (10 binden yukarı)	% 15.9
Orta - sınıf (10 binden bine kadar)	% 58,4
Fakir sınıf (binden aşağı)	% 25.7

Buna göre diyebiliriz ki, Bursa'da orta - sınıf, halkın yarısını teşkil etmekte, zengin sınıf küçük, fakir sınıf büyük bir azınlık halinde bulunmaktadır. Bursa'nın bu devirde Osmanlı İmparatorluğu içinde, belki İstanbul ve Edirne de hesaba katılırsa, en faal bir sınaî ve ticarî merkez olduğunu burada hatırlamalıyız [14].

[13] O devirde on bin akçaya 400 koyun veya 70 ton buğday alınabilirdi. Paranın kıymeti, satın-alma gücü ve servetlerin hakikî takdiri üzerinde ayrı bir tedkik hazırlamaktayız.

[14] Bursa'nın 15. asır ikinci yarısında iktisadî durumu hakkında bir etüd yayımlıyacağız.

Servetlerin terkiibini de incelemek bir dereceye kadar mümkündür. 50 binden ziyade tereke bırakmış olan zenginlerin serveti herşeyden evvel *nakit paraya* dayanmaktadır. Bunlar da sarrâf, kuyumcu, ihrâcatçı, ibrişim tüccarı, ipekli dokuyucusu (kadifeci) dirler (bakınız Ek I. no. 2, 4, 6a, 7 11, 16, 27, 29, 42). 200 bin akça kadar bir servet bırakmış olan iki kişinin (mezkûr liste no. 7, 11) terekese büyük bir kısmı itibarile nakit akçadan ibarettir. Diğer servet konuları, sırasile emlâk ve akâr, câriye ve gulâmlar, kıymetli kumaşlar ve ipektir ^[15]. Hülâsa, *ipek sanayii* ve *ticaretile kredi muamelelerinin*, servetlerin ana-kaynağı olduğu açıkça gödül-mektedir ki, bu müşahade Bursa'nin ileri iktisadî durumu hakkında başka kaynaklardan elde ettiğimiz neticeyi tamamiyle teyid etmektedir.

Büyük servetlerden mühim bir kısmının alacaklarda zuhur etmesi, kredinin oynadığı büyük rolü göstermektedir. Zira gerek Bursa kadı sicillerinin, gerekse Floransa vesikalarının ^[16] gösterdiği gibi, Bursa'da ipek ve kumaş ticareti büyük nisbette krediye dayanmakta idi.

Terekeler, dediğimiz gibi ekseriya, *ticarî sermaye* ve *ev eşyası* olarak iki nevi eşyadan mürekkebirdir. Muhtelif grupların eşyaları, listeler halinde birleştirilince, her grupun mutad ve *müşterek eşya cinslerini* bulmak mümkündür. Bu hususta burada ancak şu umumî müşahadelere yapabiliriz : 1. Orta sınıfın ve zenginlerin umumiyetle *kendi evleri* vardır. Evlerin fiyatı 2000 - 10000 akça arasında değişmektedir. Bazı zenginlerin evleriyle beraber dükkânları, bağ ve bağçeleri vardır. 2. Yalnız zenginler değil, orta-sınıfa mensup olanlar da ekseriya bir veya daha çok *câriye* veya *gulâm* tasarruf etmektedirler. Başlıca *dokuma işçisi* olarak çalıştırılan câriye ve gulâmların fiyatı yüksektir, 1500 - 6000 akça arasında değişmektedir. *Dokuma sanayii* için bu ehemmiyeti sebebiyle bilhassa dokuyucuların birden fazla esirleri vardır. 3. Zengin sınıf *altın, inci, gümüş* ve *kıymetli kumaşlar* toplamağa önem vermektedir. Zenginlerin, hususiyle zengin hâatunların gardrobu, bir servet teşkil eden kıymetli elbiselerle doludur. 14003 akçalık bir tereke bırakmış olan *Hacı Murad kızı Sultan-paşa'nın* terekese arasında *kadife müzehheb*

[15] İpek fiyatları hakkında bak. not 31.

[16] Floransa vesikaları için bak. G. R. B. Richards *Florentine merchants in the age of the Medici*, Cambridge, Mass., 1932.

kaftan, tafta kaftan [17], *munakkaş çarşaf, yeşil kadife döşek, munakkaş kadife döşek, kadife minder, munakkaş kadife yasdık* çıkmıştır. *Hacı Mahmud atıkası Kadem*'in terekesinde *kadife yasdık bezi, munakkaş kadife yasdık* vardır. 5650 akçalık tereke bırakmış olan *Devlet* adında atıkanın 1250 akça değerinde *munakkaş kadife kaftanı* ve 300 akçalık *al kemhâ kaftanı* çıkmıştır. Bayların giydikleri *çuha kaftan*lara gelince, bunların fiyatı 100 akçadan, yani iki altından fazladır. Ankaralı zengin sof tâciri İskender, Bursa'ya gelince bir terziye, 900 akça değerinde altunlu kadife ile peşin dikiş parası 40 akça vermiştir.

Terekelerdeki kayıtlar *ıçtimaî menşei* tayin bakımından bize bir adım daha ileri atmamak imkânını vermektedir. Zengin sınıfın üst kademesinde atıklar, Saltuk'un *atıki* Sofu Mukbil (defter A 2/2, serveti 224900), Hoşkadem'in *atıki* Yusuf (Ek I, no 16, serveti 58713 akça) ve *mühtedi* Hoca Hasan (no. 29, serveti 93745) göze çarpar. H. 872 tarihli defterde, 402 tereke sahibinden 34 tanesi *atık* (erkek âzâdlı), 27 si *atıka* (kadın âzâdlı) dır. Bu rakamlara Abdullah oğulları veya kızları, yani başlıca mühtediler, ithal olunmamıştır. *Atık ve atıklar*, İslâm hukukunun tesbit ettiği muhtelif şekillere göre *âzâd* edilmiş eski kölelerdir. Atık veya atıkanın eski efendisile daima beraber zikredilmesi, ona ait *velâ* hakları sebebiyledir [18]. Çok defa bu esirler *mükâtebe* yolile (yani âzâdlığını satın almak üzere muayyen bir zaman içinde muayyen bir para veya mal ödemeği veya muayyen hizmetleri görmeği taahhüt etmek suretiyle) dokuma sanayiinde veya ticaret sahasında bir müddet efendileri için çalışırlar [19] ve sonra müstakil iş sahibi olurlar. Bazı terekelerde *mükâtebe* şartları kaydolunmuştur. Meselâ, kadifeci *Hamza atık-i Derebeği* terekesinde şu kayda rastlamaktayız : «Mahmud nâm gulâm mükâteb iki yüz pâre bez işlemeğe, on pâresi işlenmiş,

[17] *Zenâne kadife ve kemhâ kaftan* için Edirne'de terzi parası 35 akça tespit olunmuştu (bk. H. 907 tarihli *Edirne İhtisâb Kanunu*, Ö. L. Barkan neşri Tarih Vesikaları, cilt II, sayı 9, s. 172).

[18] Bu hususta bak. *Mevkufâtı*, II, s. 180.

[19] *Bursâ kadı sicillerinde* pek çok mükâtebe örnekleri vardır. Ticaret ajanı olarak hizmet gören gulâmlar için en iyi misâl, Mısır'la kumaş, kereste ve demir üzerine büyük ticaret yapan *Hoca Mehmed*'in Mısır'a gönderiliği kullarıdır. *Bursa şeriye sicilleri* A 3/3 (tarihi H. 885) de bulunan bu mühim vesikayı ayrıca neşreedeceğiz. Bu devirde devletin büyük vâridat kaynaklarını iltizamla deruhde eden bir çok zengin *atıklar* görmekteyiz. Misal için bak. T. Gökbilgin, *Paşa Livası*, İstanbul, 1952, s. 92, 97, 135.

bâki yüz doksan pâre kalmış, her pârede yirmi akça libâs ve sâir mühimmi için verile, kıymet 3000» [20]. 22149 akçalık oldukça mühim bir miras bırakmış olan *İlyâs atîk-i Yusuf*'un terekisi arasında bulunan bir gulâm üzerinde şu kayıt vardır : «Hızır nâm gulâm vârislere on yıl hizmet ede ve ba'dehu âzâd ola demiş, kıymet 3000» [21]. Şu son misâl, zenginleşerek kendisi de *kul* çalıştıran bir *atîki* göstermesi bakımından dikkate değer. *Kul* ve *atîk* vasfı, bu cemiyette aşağılatıcı manasından sıyrılmış görünmektedir. Devletin en yüksek makamlarını işgal eden kullar bir tarafa, bu devirde Bursa tereke defterleri ve sicillâtında, cemiyetin her sınıfına mensup binlerce atîke rastlamaktayız. Kayda şâyandır ki, dâvâ ve hüccetlerin altında adları görülen şahitlerin büyük bir kısmı atîklerdenidir. Efendileri hesabına iş hayatına atılarak tecrübe sahibi olan ve yeni bir hayat kazanmak için büyük gayret gösteren bu tip insanların Osmanlı cemiyetinde enerjik, müteşebbis bir sınıf teşkil ettiğine şüphe yoktur. Mühtedî Hoca Hasan'a gelince (no. 29), büyük bir servet bırakan o, belki Bursa'da iş gördüğünü bildiğimiz bir çok frenk veya yahudilerden biridir.

Zenginlerden bir çoğunun da *hoca oğulları* veya kızları olduğu göze çarpmıştır. Bu devirde Osmanlılarda *hoca* tâbiri, cemiyette umumiyetle *büyük tüccar*, müteşebbis, patron (aynı devirde İtalyada kullanılan *maestro* gibi) manasını muhafaza etmiştir [21 a]. *B de La Broquière*, 1432 de Şam'da, Mekke'den dönmekte olan büyük hâc ve ticaret kervanının başına Padişah tarafından kervan-başı olarak tayin olunmuş Bursalı bir *hoca* yı bulmuştur [22]. Büyük hoca - tüccarların isimleri başında da bazan resmî yazılarda *iftihâr üt-tüccar* (افتخارالتجار), *iftihâr ül-meşâhir* (افتخارالمشاهير) veya *iftihâr ül-a'yân* (افتخارالاعيان) gibi tafdilî unvanlar kullanılmaktadır. Her-

[20] *Tereke defteri* A 6/6, v. 98, tarihi 19 Ramazân 893.

[21]. Aynı defter v. 124.

[21 a] XIV. asır İran'ında aynı mânalarda kullanıldığına dâir bak. *Die Resalâ-ye Falakiyyâ*, W. Hinz neşri, Wiesbaden 1952, 64 b, 122 a, 134 b. Hindistan'da ve Orta-Asya'da muayyen içtimai - dinî zümrelere âlem olan Hoca (Hâce) tâbiri ve aldığı manalar hakkında toplu bir tedkik bilmiyoruz. *Hoca*, daha Fatih Sultan Mehmed zamanında divan kalemelerinin sefleri için de kullanılmakta idi (Fatih'e ait *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, TOEM neşri, s. 18). Patron - tüccar manasında harâcüzar reâya için de kullanılıyordu: *Hoca Nikola* gibi (*Kanunnâme-i Sultanî*, Anhegger - İnalçık neşri. v. 11 b).

[22] *Ch. Schafer* neşri., s. 55, 58.

halde *hoca oğlu tüccarların* mühim bir kısmı, bir tüccar ailesi teşkil etmektedirler. Zengin kadınlar arasında bir çoğunun babasının *hoca* unvanile anılması dikkate değer (bak. Ek. I, no. 7, 24, 31). Bursalı bu hocaların siyasî hadiselerde bir rol oynayacak kadar *nüfuz* ve *kudret sahibi* olduklarına dair kuvvetli emmâreler vardır. Burada yalnız Fatih Sultan Mehmed'in ölümünden sonra Sultan Beyazid'le Cem mücadelesinde oynadıkları rolü hatırlatalım.

Terekesi kayıtlı zenginler arasında II. Murad'ın nüfuzlu veziri Ahi Bayezid oğlu *Hacı İvaz Paşa'nın* oğlu *Mahmud Çelebi*'ye ait tereke ziyadesiyle dikkate değer. İhtimal babasının uğradığı âkibetten sonra Bedreddin Mahmud Refi'î Çelebi askerî sınıftan çıkmış bulunduğundan terekesi kadı defterine yazılmıştır. Bununla beraber ona ait tereke, *askerî menşeden* bir ailenin serveti hakkında bize kısmen bir fikir vermektedir Terekesi, 67420 akça, mühim bir servet sayılır, listemize göre o, serveti elli binden fazla on bir zenginden birisi ise de, bunların arasında dokuzuncu gelmektedir. Mahmud Çelebi'nin serveti, nakit para veya ticarî eşyadan değil, esas itibariyle *kıymetli ev eşyasıyla* (çiniler, gümüş eşya), *kitaplar, gulâm ve câriyeler* (beş gulâm, üç câriye) *hayvanlar* ve *Kozlu köyündeki emlakından* gelmektedir. Köyde fiyatlarıyla hayvanları ve türlü *ziraat âletleri* kayıt ve tesbit edilmiş olduğundan, bu tereke *ziraat tarihi* bakımından da başka yerde eşine rastlamadığımız tafsilâtı ihtiva etmektedir [23] Terekesi arasında mühim miktarda *hububat* ile babasının *vakfından* 5300 akça nakit para zikre değer [24].

Elimizdeki kadı tereke defterlerinden *askerî sınıfa* mensup olanların servetleri hakkında bilgi edinemiyeceğimizi yukarıda işaret etmiştik. Fakat başka kaynaklardan (kanunnâmeler, tahrir defterleri ve kadı sicilleri) çıkardığımız neticelere göre [25], askerî sınıfın en yüksek kademesinde divan âzalarile vâlilerin yılda yarım milyon ve daha yukarı, kapu-ağalarile vilâyetlerdeki subaşların 30 - 150 bin akça gelirleri olduğunu görüyoruz. Gerçekten bu şahıslar bu meblâğların en mühim kısmını, yine devletin tayin ettiği muayyen mükellefiyetler için (meselâ her beş bin akça için bir asker techizi) sarf etmeğe mecburdurlar, ve bu usul Osmanlı maliyesinin temeli

[23] Bu terekeyi ayrıca neşredeceğiz.

[24] *Hacı İvaz Paşanın vakfiyesi* için Evkaf Umum Müdürlüğü arşivi, Ana. başlar 5/13, s. 195.

[25] Bu ayrı bir etüdün mevzuudur.

olan *havâle sisteminin* tatbikatından biri gibi görünür. Bununla beraber yukarıda Bursa terekeleri arasında en büyük hususî servetlerin dahi 200 bini nâdiren aştığı göz önüne alınırsa, askerî sınıfa ait yıllık gelirin ehemmiyeti tezahür eder. Herhalde memleket servetinin pek mühim bir kısmı askerî sınıf eline geçmekte, büyük devlet memurları, vâliler, büyük merkezlerdeki kadılar iktisadî durumları itibarile de en yüksek sınıfı teşkil etmektedirler. Osmanlı cemiyetinin bu askerî karakteri 16. asırda daha kuvvetlenmiş ve ancak 1584 yılından sonra kendini gösteren gümüş para enflasyonundan kuvvetle müteessir olmuş görünmektedir [26].

Tereke defterimize geçmiş *ulemâ sınıfına mensub olanların* terekelerinin tedkik ve mukayesesi de dikkate değer. H. 893 yılında ölen Mevlâna Osman (11820), Mevlâna Lûtfi el-imâm (15380) ve Mevlâna Muslihiddin (8400) terekelerinin tedkikinden anlaşılıyor ki, Mevlâna Osman'ın terekesinde üç dokunmuş vâle ile dört vâle tezgâhı ve dört câriye mevcuttur. Aşikâr olarak o, vâle imalâtçısıdır ve câriyelerin kıymeti olan 9800 akça servetinin esasını teşkil etmektedir. Mevlâna Halil'in terekesinin mühim kısmı, nakit parasından (3000 akça ve 16 *efrencî altun*) alacaklarından ve kitaplardan ibarettir. Mevlâna Lûtfi de dükkân sahibi olup vâle ve başka ipekli kumaş ticaretiyle meşguldür. Mevlâna Muslihiddin'in terekesi başlıca evleri (6800 akça) ve câriyesinden (1600 akça) ibarettir. H. 872 tarihli tereke defterinde ise, Mevlâna Veli b. Halil 18621, Mevlâna Ramazan b. Abdi 4089, Mevlâna Hüsameddin b. Asılbeği 6310 akça tereke bırakmışlardır. Aynı defterde tabîb Taceddin b. Yayha 25717, kürkçü Muhammedî 13906, başka bir kürkçü Muhammedî b. Yedigâr 12185, ve yazıcı Hoşkadem 260 akça tereke bırakmışlardır.

II. Ticaret tarihine ait müşahedeler :

İmparatorluğun başka taraflarından veya diğer İslâm memleketlerinden gelmiş ve Bursa'da ölmüş bulunan eşhasın ve tüccarların metrûkâtı da tereke defterlerinde kaydedildiğinden, bu defterlerde şehrin ticaretine ait birinci derecede ehemmiyetli malzeme bulmaktayız. Bunlardan başlıca, *tüccarların menşei, getirdikleri malların nevi ve miktarları* meydana çıkmaktadır. H. 872 - 873 ta-

[26] Bak. benim, *Türkiye'nin iktisadî vaziyeti...*, Belleten sayı 60 (1951), s. 656 - 661.

rihli tereke defterinde (A 2/2) tesbit ettiğimiz bazı yabancı tüccarlar şunlardır :

1. *Hoca Abdürrahim b. Şeyh Bayezid eş-Şamâkavî*, Sultan hanında ölmüş, ipek tâciri, terekesi 227347 akça.
2. *Kuyâseddin b. Hayreddin, vâris gâib fi vilâyet-i Şamâkî*, terekesi 5182 akça (ibrişim 3000 akça).
3. *El-hâc Muhammedî b. el-hâc Ahmed al-Bilânî*, Murad beg hanında ölmüş, terekesi 17269 (esyasının mühim kısmını Bursa kadife ve kemhâlariyle, Şâmî alaca kumaş teşkil etmektedir).
4. *Hoca Bayezid Lârî b. Şahâbeddin*, terekesi 34095.
5. *Derviş Mahmud Gîlânî*, terekesi : 575.
6. *Acem Şucâ'eddin*, terekesi : 15833.

H. 893-894 tarihli tereke defterinden ise (A 6/6) şunları zikredebiliriz :

7. *Sâtih el-Halebî b. İsa Bali*, Daşkun-Hoca mahallesinde ölmüş [27], terekesi 10716.
8. *Hâcî Ahmed Bıçakçı b. Şeyh Muhammed el-Gîlânî*, Mahmud Çelebi hanında ölmüş, terekesi 6523 akça.
9. *Süleyman el-Acem, Horasan vilâyetinden*, Hacı Ivaz Paşa hanında ölmüş, terekesi 215.

Yukarıdaki kayıtlardan görülyor ki, yabancı tüccarlar ekseriyetle İranlıdır. Bu devirde Bursa, Halep ve Şam gibi Yakın-Şark'ın en büyük ipek pazarlarından biri haline gelmiş bulunuyordu. Bursa'ya gelen ipek, yüksek kalitesi itibariyle her tarafta aranan ve büyük ölçüde istihsal ve ihrac olunan Gîlân ve Mâzenderân ipeği idi [28].

Bu kıymetli maddeyi kervanlar, Tokat üzerinden Bursa pazarına muntazaman taşımakta, yalnız Bursa ve İstanbul ipekli sanayiini değil, Avrupa sanayiini de beslemekte idiler. İtalyan tâcirleri,

[27] Bunun, Bursa'da yerleşmiş bir çok Arab tüccarından biri olması da muhtemeldir.

[28] Bak. W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, F. Reinaud terc. II, Paris 1936, s. 670-74, ve, H. L. Rabino, *Mâzandarân and Astarâbâd*, Gibb Mem. ser. vol. VII, London 1928; benim, *Türkiyenin iktisadî vaziyeti*, s. 661-676.

bilhassa *Floransahlılar* ve *Cenevizliler*, Bursa pazarında ipek almak için rekabet halinde idiler [29]. Bunlar Bursa'ya, Batı sanayiinin rakipsiz ince *yünlü kumaşlarını* getirmekte, ipekle değiştirmekte idiler. Bursa'dan memleketlerine dönen İranlı tâcirler de, oradan Bursa'nın *ipekli kumaşlarile Frenk çuhalarını, altın, gümüş veya bakır* götürmekte idiler [30]. 15. asır ortalarından 16. asır başlarına kadar Bursa pazarında *ipek fiyatlarının* altınla muvazi olarak mütemadiyen yükselmesi bu ticaretin ehemmiyetini gösteren müsbet bir işarettir [31].

Tereke kayıtlarından görülüyor ki, *İranlı tüccarlar* büyük miktarda ipek getirmektedirler. *Şamâhalı Abdürrahîm* (aşağıda Ek II) Bursa'ya 4400 lidre (1411 yahut 2116 kgr.) *ipek* getirmiştir ki, kıymeti büyük bir meblağ teşkil etmektedir (220000 akça). Ona ait on yedi beygir şüpheşiz ipek yüklerini taşımak için kullanılıyordu. Abdürrahim'in yanında muhtelif kimselere ait bir miktar emânet ipek de bulunuyordu. Daha küçük ölçüde olmakla beraber onun hemşehrisi *Kıyâseddin* de *ipek* getirmiştir. Gılânlı El-hâc Muhammedî'nin (no. 3) terekesinde çıkan ipeklı kumaşlar ise, her hal-

[29] Bak. *Richards* tarafından netşeriden Floransa vesikalarına, yukarıda not 16.

[30] İran'da kıymetli madenler darlığı ve Osmanlı arazisinden yapılan altın ve gümüş ihracatının ehemmiyeti hakkında bak. benim, *Türkiye'nin iktisadî vaziyeti*, s. 664 - 665. 16. asırda İran'ın ipek ve Osmanlı imparatorluğunun kıymetli maden ihracını men'etmek suretiyle giriştikleri iktisadî harp hakkında aynı makale, s. 665-676.

[31] Altın fiyatları

1431	de	35 veya 36 akça	Arvanid defteri ve B. de La Broquière).
1436	»	36	» (N. Jorga, GOR, I, 473).
1477	»	45	» (Hersek tahrir defteri, Belediye küt. O. 76).
1479	»	45.5	» (Bursa sicileri, A 3/3).
1488	»	49	» (Bursa tereke def. A 6/6).
1500	»	53	» (Bursa sicil def. A. 18/17).
1510	»	54	» (Spandugino, s. 65).

Ipek fiyatları (lidre = 100 veya 150 dirhem)

1467	(Bursa)	50 akça	(Bursa tereke def. A 2/2).
1478	(Bursa)	67	» (Bursa sicial def. A 3/3).
1488	(Bursa)	70	» (Bursa terek def. A 6/6).
1501	(Bursa ve Pera)	65-70 akça	(Floransa vesikaları, Richards).
1506	(Kili)	95 - 100 akça	(Kili gümrük defteri).

Akçanın değerini kaybetmesi hakkında bak. *Türkiyenin iktisadî vaziyeti*, s. 678.

de Şarka götürülecekti. Aynı devre ait Bursa kadı sicillerine göre, Bursa'ya ticaret için gelen Acemlerin büyük ekseriyeti, *Tebriz*'den veya *Said-çukuru*'ndan gelmektedirler. Bursa'da Acem tüccarlarının indiği ve ipek mizanının bulunduğu büyük han, *Acem hanı* adını taşıyordu [32]. Terekeler, Bursa'da yerleşip kalmış ve mütevazi bir servet bırakarak ölmüş bir çok acemin varlığını da ortaya koymaktadır. 15. asır sonlarına ait sicillerde rastlanan *Acem-reis* mahallesi muhtemelen bunlardan birinin adını taşımaktadır [33].

Bursa, yalnız bir *ipek pazarı* değil, aynı zamanda *Batı Anadolu*'nun *pamuklu* mamulâtını İstanbul, Rumeli ve Cenubî Rusya'ya, Ankara ve Kastamonu soflarını Batı tüccarları vasıtasıyla Avrupa'ya sevkeden en mühim bir antrepo vazifesini görmekte idi [34]. Onun için Bursa'da, İmperatorluğun muhtelif yerlerinden gelmiş kimselerin terekelerine de rastlamaktayız. Bunlardan H. 892 - 894 tarihli tereke defterinde adı geçen Tireli Ahmed b. Nakkâş ile Ankaralı İskender dikkati çekerler. Birincisi 19560 akçalık bir tereke bırakmış olup, bunun mühim bir kısmını Bursa'ya getirmiş olduğu *makramalar* (çevre, mendil) teşkil etmektedir. Büyük bir *sof tüccarı* olduğu anlaşılan İskender'in terekesi zeyile aynen konmuştur. O getirdiği soflardan ancak iki parçasını 700 akçaya satmış bulunuyordu. Muhtelif cins soflardan başka *sofdan* dikilmiş sekiz de *kaftan* getirmişti. 16. asrın ilk yıllarına ait Floransa vesikaları, Floransa tüccarlarının o kadar aranan Ankara soflarını Bursa pazarından temin ettiklerini göstermektedir [35]. Getirdiği soflar arasında Kastamonu sofunun da bulunması dikkate değer. 15. asır gümrük defterleri de, Karadeniz limanlarından şimal memleketlerine mühim miktarda Kastamonu sofı ihraç edildiğini göstermektedir [36]. Ankaralı tüccar, Bursa'da Karaca-beğ hanına dört câriyesile birlikte inmiştir. Eşyası arasında musiki âletleri (dört çenk ve iki kanun) vardır. Kendisine hemen bahalı altınlı kumaşdan (Bursa müzehheb kadifesi?) bir de elbise biçirmiştir. Onun memleketinde, hıristiyan bir karısı, iki oğlu Ayvatı ve Satılmış ve Mar-

[32] *Türkiyenin iktisadi vaziyeti*, s. 664.

[33] Bak. N. Köseoğlu, *Tarihte Bursa mahalleleri*, Bursa, 1946, s. 7.

[34] Bu mevzuda Bursa üzerinde hazırladığımız mezkûr eserde tafsilât bulunacaktır.

[35] Bak. Richards, *Florentine merchants*, s. 56, 88, 116, 118, 131 vb.

[36] Kastamonu vilâyetinde bu sanayi bugün çok mahdut bir halde yaşamaktadır.

ta adında bir kızı kaldığını yine bu terekeden öğrenmekteyiz. Bu devirde Ankara'da Türk adları taşıyan Ermeniler vardır [37]. İskender'in bunlardan biri olması muhtemeldir [38].

Tereke defterleri, yalnız ictimai hayat, ticaret bakımından değil, iktisadî hayatın başka cephelerini de aydınlatan zengin malzeme ihtiva etmektedir. Bu defterlerden uzun ve mufassal fiyat listeleri çıkarmak, para rayiçlerini ve kıymetli madenlerin fiyatını öğrenmek, kredinin ehemmiyet derecesini ölçmek, sanat kolları, âletler ve sınaî malzeme hakkında bilgi edinmek, halkın kullandığı esyayı tayin etmek mümkündür. Bu sahalarda yapılacak geniş tedkiklerin 15. asır ikinci yarısında iktisadî tarihimizin mühim bir cephesini aydınlatacağına şüphe yoktur.

Ek no. I.

(A 6/6 no. tereke defterinden H. 892 Şevvâlınden 893 Zilhicce sonlarına kadar 402 terekeden yekûnu 10 bin akçayı aşanların listesi).

1. *Veys b. el-hâc Yakub* : 31776 (evler 25000).
2. *El-Hâc Mehmed b. İsmail* : 41832 (dört tezgâh 13000, evler 10000) *do-kuyucu*.
3. *Yusuf b. Ali atik-i Ali* : 14331 (evler 5000, iki gulâm ve bir cariye 5600, 32 destâr 8000) *destârcı* (?).
4. *El-Hâc Mehmed b. Ömer* : 82841 (80 lidre ibrişim 4500, dokuz pâre kırmızı meşdûd 9000, kırmızı pod 32 lidre 2240 akça, beş câriye ve büyük miktarda alacak) *ipekli dokuyucusu*.
5. *El-Hâc Hasan b. Hamza* : 80124 (dört dükkân 11000, altın para 7991, mal 34422) *tüccar* (?).
6. *El-Hâc Yusuf b. Abdullah atik-i Hacı Durahan* : 14894.
- 6a. *Hoşkadem b. Abdullah* : 33939 (ibrişim 15675) *ipek tüccarı*.
7. *Hâci Abdurrahman b. Hoca* (isim okunamadı) : 220329 (151090 nakid akça, meşdûd aded 100, kıymet (600) *tüccar*.
8. *Abdullah, atik-i Murad es-sabbâg* : 35194, *kuşam boyacısı*.
9. *Fatma b. Mustafa* : 12441 (evler 7000).
10. *Hârî, İshak Paşa atıkası* : 19203.
11. *Hâci Abdurrahman* : 199035 (alacakları 127500, altın para 36015 akça) *sarraç, banker* (?).

[37] H. 867 tarihli Ankara sancağı tahrir defterine bakıla. (Başv. Ar. Maliye 9). Bu mühim defter M. Arıkan tarafından neşre hazırlanmaktadır.

[38] Kadının, terekesinde yahudiler için kullandığı *el-mahrûm* tâbirini kullanması ve mirası taksim etmeyerek bırakması da kaydedilmelidir.

12. *Yusuf, atik-i Eynebeği* : 17952, *ipekli imalâtçısı*.
13. *Mevlânâ Osman* : 11820 (3 vale meşdûd 1360, 4 vale tezgâh 200, 4 câriye 9800) *ipekli imalâtçısı*.
14. *Hoca Ali'nin gayri reşid oğlu Mahmud'un terekesi* : 13317.
15. *Sultan-paşa b. Hacı Murad* : 14003 (kemmâ, kadife, atlas, tafta giyecek ve döşeyecek eşyası).
16. *Yusuf, atik-i Hoşkadem* : 58713 (nakid akça 23470, altın para 10969 akça, iki gulâm).
17. *Bilun (?)*, *atik-i Hacı Mustafa* : 11678 (evler 10000).
18. *Mustafa b. Süleyman* : 11142, Ortağı Veli ile *bozahâne* işletiyor.
19. *Bahaeddin el-mulakkab bi-Altı-parmak* [1] : 1545 (dört çuval esrar, türlü ma'cunlar, terazi ve makas) *eczacı*.
20. *Hacı Benefşe, atika-i Kazzâz Muhammedi* : 10618 (evler 5200).
21. *Hacı Hamza* : 59079 (kadife, kemhâ ve atlas kumaşlar, alacakları 6905, yedi câriye, evler) *kumaşçı*.
22. *Yusuf b. Halil* : 8262 (93 çift ayakkabı) pabuccu.
23. *Şeyhislâm b. Tanrıvermiş* : 13760 (tezgâh, meşdûd podu ve meşdûd 4000, gulâm 2000) *meşdûd dokuyucu*.
24. *Şâhî Hâtun B. Hoca Kemal* : 27093 (altın para 15806, bilezik, inci, kadife kaftan).
25. *Hamza, atik-i Derebeği (yahut Durabeği)* : 19800 (üç pâre kadife 3900, evler 8000, gulâm 3000) *dokuyucu*.
26. *Karagöz, atik-i Ürgüblü Ahî* : 15385 (alacak 3500, evler 4500).
27. *Hacı Muhammedi b. Yusuf* : 91694 (ipekli) *kumaş imalâtçısı*.
28. *İlyas, atik-i Tanrıvermiş* : 15096 (alacakları takriben 8000 (nakid akça 4400), *faizci (?)*).
29. *Hoca Hasan el-mühtedî* : 93745 (altın para 13028, ham inci 15475) *kuyumcu*.
30. *Fatma* 19656.
31. *Hatun-beği b. Hoca Hüseyin* : 16032.
32. *Mehmed b. Mahmud* : 22201, *bezzâz*.
33. *Emir b. İshak el-habbâz* : 14370 (buğday, odun, kömür, elek, tekne v.s.) *ekmekçi*.
34. *Merhum Lâtî es-sabbâg'ın gayri reşid oğlu Mustafa'nın terekesi* : 16550 (alacak 8000, ev 7000).
35. *Hacı Hayreddin'in gayri reşid oğlu Mustafa'nın terekesi* : 38221 (23000 den fazlası alacaklarda olup borçlular terzi kadifeci ve dolâbidir).
36. *Ayşe b. Ali* : 11222 (dükkan 9500).
37. *Hacı Musa* : 29021 (evleri 10000, dört cariyesi 9500). *ipek ve ipekli kumaş dokuyucu veya satıcı*.
- 37a. *Mahmud Çelebi b. Hacı İvaz Paşa* : 67420 (büyük kıymette her türlü eşya, çiniler, gümüş eşya, kitaplar, beş gulam, üç cariye, beş katır, üç at, Kozlu köyünden hayvanlar, âlât, hububat v.s. Hacı İvaz Paşa vakfından 5300).

[1] Bursa'da *Altı-parmak* mahallesi, onun adından gelmiş olmalıdır. Bu mahallenin daha önce adı Alâüddin paşa (veya bey) mahallesi olarak geçmektedir (karşıla. N. Köseoğlu, *Tarihte Bursa Mahalleleri*, Bursa 1946, s. 9).

38. *İlyas, atik-i Yusuf* : 22149 (Tezgâh kumaş ve aletler ile 4500, kârhâne 4000) *dokuyucu*.
39. *Hoca Mehmed b. Ahmed* : 73250 (bağ ve bağçe 30000, oğlan 14000 dört câriye 9000, üç gulâm) *tüccar*, Kefe'de ölmüş.
40. *Yahudi İbrahim b. Senbur* (سنبور) : 9324.
41. *Seyyid Mahmud* : 13561 (alacaklar 8700).
42. *Yusuf b. Muhsin* : 75950 (dükkân alât ve edavatı 2000, ev 5000, 68380 akça kıymetinde efrenci ,eşrefi ve sultanî altın para).
43. *Şirmerd, atik-i Cemal Hacı* : 18630 (iki gulâm, bir câriye, ev ve furun, un ve buğday v.s.), *ekmekçi*.
44. *Hacı Durmuş b. Hızır* : 11680 (ev 70000).

No. 1*

(Bursa Müzesi, tereke defteri no. A 2/2, s. 12)

تفصیلاً
متروکات المرحوم خواجه عبدالرحیم بن شیخ بایزید الشماقوی¹ المتوفی فی خان
پادشاه اعظم و ترک مذکور تحریراً فی اواسط محرم الحرام سنه ۸۷۲

مذکور میتوک وصی مختار اولدغی جهتدن خواجه اسکندر شاه بن سلطان محمود
قبل شزعدن وصی نصب اولنوب خواجه اسکندر شاه وصی (bir kelime silik)
نصب اولندی وصیاً صحیحاً شرعیاً

سکز اسب بار تیلانی² ابریشم ودرت بار تبلیت³ تیلانی ابریشم

اوچ بیک اکی یوز لدره جماله بیک اکی یوز لدره

قیمت ۱۶۰۰۰۰ لدره ۴۴۰۰ قیمت ۶۰۰۰۰

لدره سی اللشر اقیجه

الجماله

۲۲۰۰۰۰

اوچ شامی طاس اون آلت بار کیر بها بر قیر آت بها مع ایر و اویان⁵
۶۰ ۴۸۰۰ قیمت ۵۰۰

مرصع قلنج بها قره صوی بلک⁶ بها ابریشم قشاق دلبند مزوج
۲۰۰ ۵۰ ۶۰ ۱۲۰

* Bu terekenin *faksimile*'si için bak. Levha 1-2.

¹ Şirvanşâh'ların merkezi Şamâhî'den.

² *Tilânî*, ince makbul bir nevi ipek. (bak *Kanunnâme-i ihtisâb-i Bursa*,
Ö. L. Barkan neşri, Tarih Vesikaları, sayı 7, s. 28).

³ *Tenbelit* : boğça, denk.

⁴ Metinde yanlış olarak : 6000.

⁵ *Oyan* : hayvan gemi (bak. *Söz Derleme Dergisi*, III, İstanbul.1947, s.1097).

⁶ *Farsca bilek* : ok.

نفی قطنی طلمه ⁷	برختی تاچکی مربع ⁸ مع چوقه	آسمانی صوف فرجی	۱۰۰	۲۵۰	۱۵۰
اکنه ⁹ طلمه	کورکلو قفتان (؟)	کهنه محیمه (؟) طلمه	۲۰	۵۰	۵
محمل مرئی ^{9a}	ابرق	مسوک ¹⁰	۲۰۰	۲۰	۳۰
کهنه قالی و تمد بها	دیوان قاسم	احیای علوم امانت ددیله	۳۰	۴۰	
اسکندرنامه امانت ددیله	اکی ترازو مع مراد دوار ¹¹	بها (؟)	۲۰	۱۰۰	۲۰
اکی بیچاق طرقلو	سکز جواربه ¹²	اون غرار بها	۲۰	۲۰۰	۴۰
سکز یوک ادون	خرده ^{۱۰} حجره بها		۳۲	۲۰	
————— ترجمه ————— ۲۲۷۳۴۷					
التجهیز والتکفین منه ۲۰۰۰					

⁷ Dolama: Bir nevi hafif caket, bugün Anadolu'da gömlek.

⁸ Huteni (?), taçiki murabba'.

⁹ Eğne: Pelerin gibi omuzla atılan üstlük bir giyecek (karşıla. Derleme Dergisi, I).

^{9a} Muturni (?): İhtimal Mudurnu'ya mahsus bir bez veya kumaş. Bir de Anadolu'da bugün tepsi manasına miren kelimesi yaşar.

¹⁰ Arapça deri, posteki.

¹¹ merâd-ı devvâr: döner kol.

¹² Arapça çorap manasına cevreb'in cemi şekli.

No. 2

(Tereke defteri no. A 6/6, v. 69a)

متروكات المحروم اسكندر انقره وى (غايب فى انقره) ¹³ المتوفى فى خان
قرجه بك عن ابنين المدعويين آيوتى و صاتلمش والبت مارتة جرى ذلك
فى ٩ من جمادى الاخر لسنة ٨٩٣

اير	قلنج	قشاق	قطنى قفتان	دلبند	كهنه قفتان
٥٠	٥٠	٤٠	٥٠	١٠٠	٣٠

اصفدرده امانت اولن ¹⁴	يوزيتمش پاره صوف	اتوز پاره قصده موفى صوفى ¹⁵
٢١٠٠٠	٦٠	١٢٠
	١٨٠٠	

يكرم الت پاره صوف ^{١٥٠}	حاص	بر صوف	يكرم پاره ختواف (?)
٣٩٠٠	٥٠	٤٠٠	٢٨٠٠

دلال قره على الندن بر ذمة فرنك جيچك قنطار ٦ بر ذمة خوشقدم اكي صوف بهاسندن
قيمت ١٢٠٠ ٧٠٠

الم دلال قره على ذمتنده	الم حاجى عيسى ذمتنده	الم خواجه مراد
٩١٠	١٠٤	٣٠٠

الم دلال ذمتنده	سكز پاره چوقه قفتان ¹⁶	نقد آقچه
٧٥	٥٦٠	١٥٠٠

التونلو قديفه كسلمش	درزيه پشين ويرلمش	نقد آقچه	اشرفى عدد ٩
قيمت ٩٠٠	٤٠	٢٣٤	قيمت ٤١٤

¹³ Üste yazılmış.¹⁴ Üstünde parçası 120 ve 60 dan olduğunu göstermek üzere fiyatlar işaret olunmuş.¹⁵ Parçası 60.¹⁶ 8 parça 70 akçadan.

افرنجی عدد ۲	الم بادشدی	الم اسکرلد ¹⁷	کمش یوزک	پشمق
قیمت ۹۶	۵۰	۴۰۰	۱۰	۲۰
قالی و کجه	اکی قالی پرکیسه	کلم	کبه	کریک
۴۰	۵۰	۲۵	۱۵	۱۵
ونمد کبه	میرنی	مشربه	طاس	طبق صفره اکی صحن برتسی
۱۰	۳۰	۱۰	۱۵	۵۰
درت چنک اکی قانون	قری نام جاریه	حسنی نام جاریه		
۸۰۰	۶۰۰۰	۵۰۰۰		

دولت نام جاریه
۴۰۰۰

حسنی نام جاریه مدبر مطلق
اتمش (ثابت اولمدی)¹⁸
قیمتها مدبراً ۶۶۶۶

یکون ۶۰۵۱۲

التجهیز والتکفین الدین علیه الی

۳۰۰ ۶۰۰۰ ۵۴۲۱۲

الوصیة المعینة ۷۰۰ الوصی المختار المیت حاجی عیسی امانة ثم اوصاه مغال
بنت ایود الاخت المیت والناظر یخجاتون الزوجة المیت
المذكور الکافرة

ثبت الوصیة والوصایة شهادة حسن بن عدالله وحاجی
احمد بن یوسف المزکی ابراهیم بن خلیل و حسن بن
محمود و پیری بن احمد

¹⁷ Frenk isimleri olabilir. Alum : alacak.

¹⁸ Üste yazılmış.

اليه
الرسم للقاضي
٩٣٦
٤٦٨٤٦

بتسليم الوصى الحاج عيسى بن محمد الى ابن الميِّت المذكور ايوتى بن اسكندر
المذكور اصالةً وعن اخيه صاتلمش واخته مارتة وصاية عن قبل الشرع
ووكالةً عن معال بنت ايود الاخت بامر پادشاهى حكم كمال خليفه ده بك
ويرمدى شهد بما فيه مصطفى بن ابراهيم امين ويوسف بن عبد الله امين
وحمزه بن مصطفى بيت المال وحضر بن يوسف سوخته

